

СЕРЕД ТВОРЦІВ КУЛЬТУ ШЕВЧЕНКА: УЧАСТЬ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У ДОГЛЯДІ ЗА МОГИЛОЮ КОБЗАРЯ

Стаття присвячена вивченню багаторічної діяльності українського вченого і громадського діяча Володимира Антоновича, спрямованої на збереження та популяризацію місця останнього поховання Тараса Шевченка, а також перетворення його могили на національну святиню.

Ключові слова: Володимир Антонович, Тарас Шевченко, могила Т. Шевченка у Каневі, хлопомани, українофіли.

Загально визнано, що Володимир Антонович був одним із засновників і теоретиків Старої Київської Громади, яка майже шість десятиріч самовіддано протистояла насильницькій асиміляції українців та агресивному наступу проти української культури. Немало зусиль доклала Громада, і особисто Володимир Боніфатійович, у справі збереження і впорядкування могили Великого Кобзаря та перетворення її у національну святиню. Чикаленко Євген у своїх спогадах зазначав: «Взагалі Київська Стара Громада весь час свого існування дбала про впорядкування цієї святої для українців могили...»¹. Думку Є. Чикаленка про виняткову роль Старої Громади у збереженні могили Т. Шевченка поділяв Мартирій Галин. У спогадах «Сторінки з минулого. Київ. 1887–1897» він залишив власні спостереження про перебіг суспільного життя в Україні. «Після Т. Шевченка zostалися його літературна спадщина і його могила – народні скарби величезного значення і вартості. Стара Громада, на його думку, врятувала і те, й друге від занедбання, нищення, а могилу – від руйнування»².

Після перевезення домовини з тілом Т. Шевченка в Україну і перепоховання поета на Чернечій Горі під Каневом його могила почала відігравати роль важливого символу в національній семіотичній системі українського народу і в такий спосіб сприяла формуванню й зміцненню його національної самосвідомості та єдності. Сергій Єкельчик цілком слушно зазначав: «Як місце спочину «батька нації» могила найкраще надавалося до того, щоб посісти упривілейоване місце в національній семіотичній системі. По-перше, вона втілила мітологічне уявлення про націю як товариства рівних між собою братів і сестер зі спільним «батьком» над ними. По-друге, Шевченкову могилу цілком навмисне й свідомо перетворено на «національну святиню», адже протиставлення індивідуальної вмиручості вічному життю нації – один з основоположних складників психологічних підвалин національної ідентичности»³.

Теза дослідника про те, що «Шевченкову могилу цілком навмисне й свідомо перетворено на національну святиню» є надзвичайно важливою і поділяється нами. Залишається з'ясувати механізм перетворення місця вічного спочину Кобзаря на національну святиню і окреслити, хоча б у загальних рисах, місце В. Антоновича у цьому процесі. Через відсутність належної кількості документів зробити це буде дуже непросто.

Цвинтарі і мавзолеї, як особливі культурні простори, що їх М. Фуко називає гетеротопіями, перебувають у своєрідному стосунку до «дійсності». Це «дзеркальні утопії» – реальні, але видозмінені місцини, які завдяки культурному конструюванню вступають в ірреальні взаємини з часом і простором. Таке культурне конструювання Сергій Єкельчик, слідом за Мішелем Фуко, називає, власне, поминанням⁴. У соціальній пам'яті поминальні обряди й ритуали покликані забезпечити тяглість колективної пам'яті. Сучасні дослідники ритуалами вважають впоряд-

ковану діяльність символічного характеру, що привертає увагу учасників до тих об'єктів думок і почувань, які здаються їм особливо значущими. Пол Коннертон вважав їх формалізованими актами, «які мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності». Слід пам'ятати, що «ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти смыслом життя тих, хто бере у них участь»⁵. Цими діями спільнота, як тягле в часі явище, вивисується над нетривкою одиничністю кожного з її членів і забезпечує збереження колективної пам'яті.

Поминальні і вшанувальні церемонії відтворюють наратив минулого у формі певного ритуалу. Цей наратив подає історичні події видозміненими до рівня сталих структур і залученими до метафізичного теперішнього у вигляді таких історичних констант як боротьба, жертвність і перемога. Та чи інша особа через поминання і вшанування постає героєм або пророком.

Постать Тараса Шевченка – конкретний приклад таких трансформацій, через вшанування якої його прихильники заявляли про зв'язок з відповідним відрізком історичного минулого. Пам'ятні місця, як наприклад, могила Кобзаря, завжди пов'язані з символікою. Це не так живе, особисте пригадування, як соціальний дискурс, у якому вибудовується «історія» й опосередковано означається пам'ять, як семіотична система. Ця пам'ять постійно варіюється, і те саме відбувається зі смыслом пам'ятних місць. Акти вшанування Тараса Шевченка через відвідування його могили це не стільки безпосереднє відображення «реальної» колективної пам'яті, як «соціально сконструйований дискурс»⁶.

Залишається з'ясувати, хто цей дискурс «конструював». Нагадаємо, хоча про це вже йшлося раніше, що у день Шевченкової смерті 26 лютого 1861 року його друзі й шанувальники зібралися у Петербурзі на квартирі Михайла Лазаревського і домовилися про організацію похорону та невідкладні поминальні заходи. Вони склали перелік починів. З поміж дев'яти ухвал зібрання особливий інтерес для нас становить перша, друга й остання. Було вирішено: тіло Шевченка перевезти в Україну, поставити йому пам'ятник і щороку відвідувати його могилу⁷.

Члени Петербурзької української Громади і всі патріоти України надавали величезного значення заходам довкола смерті Кобзаря та його могилі. Така позиція диктувалася їх баченням постаті Тараса Шевченка та його місцем в українському національному відродженні. Поетова могила, на думку С. Єкельчика, «стала одним із центральних символів у семіотичній системі національної ідентичності модерного українця»⁸.

Традиції, закладені українофілами у 1860–1900 роках, засвідчують символічне злиття двох парадигм українського національного міфу – козацької (яка охоплює доведення історичної легітимності) та селянської (ближчої до модерної демократичної народності)⁹. Сполучення цих двох ліній в українському національному міфі вперше висвітлив Марко Павлишин у розвідці про «Енеїду» І. Котляревського¹⁰.

Селянсько-народницька складова національного міфу унеможливлювала створення української святині в міському середовищі, оскільки тоді українські міста, були здебільшого, русифікованими. Крім того, важливою прикметою потрібної українцям національної святині неодмінно мала бути її відмежованість від Російської Православної Церкви, адже та – дарма що спільна для частини українців і росіян – слугувала знаряддям русифікації¹¹.

Варто наголосити й на тому, що козацька складова українського національного міфу давала українофілам історичне місце, сповнене національних ремінісценцій – острів Хортицю. Вона разом з Дніпровськими порогами, як один із центрів Запорозької Січі, стала важливим елементом семіотичної системи українства. Однак суто прагматичні чинники завадили Хортиці стати головною українською святинею: до острова було досить важко дістатися; на ньому не вистачало «оречевленості», оскільки там не було жодного знаку, пам'ятника чи будівлі, здатних справити враження; Хортиця була найвідомішим, але не єдиним центром Запорозької Січі. Зрештою, хоча серед національно налаштованої інтелігенції Хортиця й пороги мали певний резонанс, для селян, як переконає нас С. Єкельчик, вони «ніколи не були місцем паломництва»¹².

Святинею, яка втілила возз'єднання обох складових національного міфу, стала лише Шевченкова могила. У ній народницька харизма поета селянської нації поєдналася з потужним історичним образом, узятим з козацької давнини й оспіваним самим Шевченком, – могилою, козацьким курганом. Це органічне сполучення уможливило перетворення Шевченкової могили

на центральну ланку в семіотичній системі українства. Проте, традицію паломництва до цієї всеукраїнської святині ще належало виробити.

Для досягнення поставленої мети – національного відродження України – Київська Громада використовувала не тільки твори Шевченка, але і його могилу, як один з найголовніших центрів виховання національної свідомості українського народу. Уже саме перевезення домовини з тілом поета в Україну неабияк сприяло зміцненню національної самосвідомості українців. У багатьох містах і селах труну зустрічали багатолюдні процесії, правилися панахиди, що також сприяло утвердженню культу Шевченка як національного Пророка. В одному з офіційних документів канівської повітової поліції читаємо: «Тело Шевченко погребено столь торжественно, восторг для него возбужден с таким искусством и такою ревностию, что народ толпами собирався на его могиле, идущие на богомолье в Киев люди приходят здесь, по дороге, как [к] священному месту: почитают Шевченко как бы народным пророком своим, и каждое слово его заветом для народа. Видя в его сочинениях, что резь священными ножами изображена делом, составляющим славу здешнего народа, легко себе можно представить, какими чувствами одушевляются в этом месте прохожие»¹³.

Отже, відразу після поховання Т. Шевченка на Чернечій горі у травні 1861 р. населення навколишніх сіл, мешканці Канева та випадкові подорожні почали приходити на могилу Кобзаря. Під керівництвом художника Г. М. Честахівського, який супроводжував домовину з тілом поета від Петербурга до Канева, могила була впорядкована. Над нею був насипаний курган, який обклали камінням та дерном. Могильний курган, увінчаний дерев'яним хрестом, став першим пам'ятником народу своєму великому синові. Григорій Честахівський писав до Петербургу з Канева: «Про Тараса знає вся кріпацька Україна, що він був їй батьком-заступником, що він улігся коло Канева. Приходять люди з слобод вклонитися його могилі. Я часто застаю коло могили простих слобожан: стоять знявши шапки, підпершись на ціпки з клучками за плечима і дивляться на могилу так, що я ще ні разу на своєму віку не бачив такого щирого, тихого, умиленого погляду людського, ніби у цій могилі закопалась остання надія їх на кращу долю»¹⁴.

Офіційна місцева влада по-своєму розтлумачувала причини формування культу Шевченкової могили: «некоторые из бывших крестьян и крестьянок убеждены, что через действия Тараса Шевченка они получили свободу и получают вскорости еще лучшую волю, а другие поклонялись праху Шевченко, объясняя, что он святой преподобник, и если бы не был преподобный, то его тело из Петербурга не привозили бы»¹⁵.

Новий культ Шевченка як народного пророка та поклоніння його могилі, на думку Сергія Єскельчика, «створили українофіли, які зумисне і щиро пропагували «безсмертя» «батька Тараса»»¹⁶. Ця теза дослідника потребує деякого уточнення. Безумовно, що українофіли були серед найактивніших творців Шевченкового культу загалом і культу його як народного пророка зокрема. Вони були серед найпоспідовніших поціновувачів і пропагандистів шевченкового слова, що сприяло перетворенню могили Кобзаря на народну святиню. Але при цьому слід пам'ятати, що весь далеко неоднорідний тогочасний соціум, і не лише в Україні, більшою чи меншою мірою був причетним до формування культу Т. Шевченка. Все суспільство, навіть та його частина, що не сприймала великого митця і ставилася до нього вороже, через специфіку формування суспільної свідомості й пам'яті, опосередковано, і навіть усупереч власній волі, також сприяла формуванню культу Великого Українця. У цьому в полягає один із феноменів генія.

Слід визнати, що українофіли були лише ланкою, можливо навіть найважливішою, цього складного, іноді суперечливого і ще не до кінця усвідомленого дослідниками процесу – творення культу Кобзаря. Його становлення почалося ще за життя Шевченка. Пореформені політичні й економічні реалії штовхали селян, як і все суспільство, до пошуку нових героїв, які могли б втілювати тогочасні народні прагнення. Одним з таких героїв і став Тарас Григорович Шевченко.

Народне підґрунтя культу Шевченкової могили, як вдало помітив С. Єскельчик, підготувала багатотисячна традиція вшанування місцевих святих та паломництва до місцевих святинь. «Семіотична система релігійності, – як наголошує дослідник, – нагадує семіотичну систему національної ідентичності, і творення символів в обох системах відбувається за тими самими законами»¹⁷.

Шевченковій могилі судилося стати не тільки місцевою святинєю, але й загальнонаціональним символом єднання. Частина науковців, серед них і С. Єкельник, вважають, що «1861 року в Каневі почався процес перетворення селян на українців»¹⁸. Очевидно, що саме перспектива національного самоусвідомлення селян, їхнє спрямування на боротьбу за соціальне та національне визволення, найбільше лякала місцевих польських поміщиків.

Паломництво, що почалося до могили народного поета, викликало невдоволення місцевих поміщиків. «Канів є центром змови проти поміщиків. Ми всі на вулкані» – з жахом писав канівський поміщик Парчевський, той самий, який при житті поета відмовився продати йому невелику ділянку землі. «При такому становищі краю шкода, – бідкався генерал-губернатор князь І. Васильчиков, – що було дозволено перевезти тіло Шевченка в Канів, місце його батьківщини, де пам'ять про нього ще така жива»¹⁹. А очільник губернського дворянства Горват вимагав знищити могилу Шевченка і вжити заходи до «перенесення тіла цього останнього в таке місце, де зборища й демонстрації не могли б відбуватися».

Були навіть заклики до влади розрити Шевченкову могилу і показати селянам, що там немає ніяких ножів²⁰. Це був найрадикальніший шлях руйнування Шевченкового міфу, якщо не усього, то, принаймні, найнебезпечнішої для влади його частини. Та й сама влада серйозно поставилася до загрози народного повстання: у Каневі розквартирували ескадрон 37-го Донського козачого полку, а Г. Честяхівського змусили виїхати з України назад до Санкт-Петербурга. Декілька селян при цьому заарештували²¹.

Ще у 1863 році польська газета «*Tugodnik Poznanski*» небезпідставно, вочевидь, писала: «похорон Шевченка, обрана для цього могила, подорожі до цієї Мекки українського народу, які запровадили хлопомани (Антонович і Рильський) все це справляє сильне враження»²². На думку З. Тарахан-Берези композитор Микола Лисенко також сприяв впровадженню традиції поїздок на могилу поета. Отже, польська газета, яка не вирізнялася своєю прихильністю до хлопоманів та українофілів, уже через декілька років після перепоховання Шевченка у Каневі оприлюднила інформацію про причетність В. Антоновича до перетворення могили Кобзаря в українську національну святиню, місце всенародного паломництва і поклоніння. Яку б мету не переслідувала редакція «*Tugodnika*» (у тому числі не можна відкидати версію свідомої дискредитації хлопоманів, що перейшли на бік українства, перед російською владою) дії Антоновича, направлені на вшанування пам'яті великого поета, стали після цього, ще більш утаємниченими та законспірованими. Саме тому, його ім'я не так часто фігурує в офіційних документах, а коло людей поінформованих про масштаби його справжньої організаторської діяльності по вшануванню пам'яті Кобзаря обмежуються лише частиною членів Київської Громади.

Не слід забувати, що від 60-х років XIX ст. у межах Російської імперії все українське стало підозрілим, та згодом переслідувалося, а частина Шевченкових поезій узагалі була заборонена. У липні 1861 р. канівський повітовий очільник дворянства повідомляв у Київ: «Могила Шевченко служить як би знаменем соєдинення людям, породжающим ненависть народа к здешнему дворянству, – это только предлог, а предметом ненависти народа становятся все помещики, которые требуют от них повинностей за земли; все начальство, побуждающее их к исполнению обязанностей, и самое даже духовенство, которому он (народ) тоже не верит, ибо оно ему не толкует положения нового в том смысле, как его желали понимать крестьяне».

Друзья Шевченко, любители его сочинений, и, наконец, люди одних с ним идей приезжают в наши стороны, имеют частые непосредственные тайные сношения с народом, собирают людей под предлогом работы на могиле, читают простому народу из сочинений Шевченко рассказы об гайдамаччине, речи, представляющие так известные здешнему народу имена герштов разбойничьих Гонты и Железняка, как священных героев, и, наконец, представляющие самую резь священными ножами как справедливое дело, составляющее славу здешнего народа.

При чтении этих сочинений эти господа, как видно из рассказов, позволяли себе толков, еще более возбуждающих народ противу всему высшему у нас сословию»²³.

Слід пам'ятати – практично кожне відвідування могили опального поета, що став національним символом, фіксувалося поліцією, оскільки було розпорядження «учредить строгий надзор за лицами, посещающими могилу Шевченко»²⁴. Так, наприклад, 15 липня 1861 року начальник канівської повітової поліції Котляров доповідав київському губернатору: «Не

зависимо (от) этого Честаховского в конце июня месяца посещали два студента Киевского университета Михаил Малашенко и Федор Панченко, которые, прогостив в квартире Честаховского, посещали почти ежедневно могилу Шевченко; а потом на пароходе отправились в Киевский уезд; во время же бытности своей в г. Каневе посещали дворянина Познанского в д. Дударях»²⁵. Варто наголосити, що всі фігуранти цієї справи, а саме: Михайло Малашенко, Федір Панченко і Борис Познанський – належали до групи хлопонамів, яка увійшла до складу Київської Громади.

Були і такі, що поплавилися за поїздки на Чернечу гору. Приятель Володимира Антоновича Павло Чубинський у листі до Я. П. Полонського від 11 червня 1863 року писав: «Мене заслали за відвідування могили Шевченка в складі групи з двадцяти осіб. Я справді відвідував могилу Шевченка 13 червня 1862 р., але нас було всього п'ятеро»²⁶.

Відомий шевченкознавець Зінаїда Тарахан-Бережа у своєму дослідженні про Тарасову Могилу, слідом за Є. Чикаленком та М. Галиним, приходить до цілком аргументованого висновку про основоположну роль Старої Київської Громади в її збереженні. На її думку, «В умовах Російської імперії Стара Громада змушена була лишатися незримим її хранителем та виявляти лише глибоко приховану від жандармерії опіку про неї. На видиму ж арену вона випускала тих оберігів, яків виступали офіційними «власниками» землі під поетовою усипальницею»²⁷.

Володимир Боніфатійович Антонович, як один із визнаних лідерів Київської Громади, постійно цікавився станом могили Тараса Шевченка. Він був серед тих небагатьох, що свідомо творили культ Кобзаря, хоча небагато сучасників, і навіть активних діячів українського руху, знали про це. В. Антонович був не лише ініціатором видання поетичних творів найвідомішого українця, але й відслідковував та збирав усі публікації творів поета та літературу про нього. Щоб переконатися у цьому слід переглянути далеко не повний реєстр книжок його бібліотеки. Документ засвідчує, що книгозбірня професора включала майже усі тогочасні видання поезій Т. Шевченка²⁸.

Знаючи про інтерес В. Антоновича до спадщини Кобзаря автори шевченкознавчих публікацій дарували їх київському професору. Так, наприклад, в особистій бібліотеці колишнього хлопона міститься журнальна публікація «Тревога над свежей могилой Т. Г. Шевченка». На титульній сторінці статті з журналу «Киевская старина» за 1886 рік, що належала перу українського фольклориста та етнографа, брату Панаса Мирного Івану Яковичу Рудченку (псевдонім Іван Білик) читаємо: «Дорогому Владимиру Бонифатиевичу на память от И. Билыка». Названа стаття була поміщена Антоновичем до конволюту «Статьи по археологии. Т. 14», своєї особистої бібліотеки, який зберігається нині в фондах НБУВ²⁹.

Коли стан могили Кобзаря вимагав стороннього втручання, зусиллями опікуна Шевченкової могили Варфоломія Шевченка при допомозі завідуючого роботами інженера О. Ф. Якубовича на всенародно зібрані гроші вона була впорядкована³⁰. Безумовно, велику громадянську мужність повинні були мати ті, хто за умов переслідування усього українського брав участь у впорядкуванні і нагляді за місцем вічного спочинку Великого Кобзаря.

Одним з таких патріотів був Василь Гнилосиров, з яким В. Б. Антонович підтримував дружні стосунки. Про це свідчить характер листування між ними³¹. В. Гнилосиров був членом Харківської, Полтавської, а згодом і Київської Громади, і навіть з огляду на складні умови суспільного життя, довгі роки брав безпосередню участь у впорядкуванні Чернечої гори. Випускник Харківського університету, товариш О. Потєбні, активний організатор недільних шкіл, а впродовж 1873–1895 рр. директор повітової школи у Каневі, став об'єднуючим центром, до якого тягнулися всі, кому дорога була пам'ять про Кобзаря³². Потрібно було мати велику громадську мужність, щоб до кінця життя воювати з чиновниками та поліцією. Записи – спогади В. С. Гнилосирова стали літописом сумного минулого Тарасової гори, а Василь Степанович став першим істориком Шевченкової могили.

Весною 1888 року у своїй і досі не опублікованій праці «К истории могилы Т. Г. Шевченка» Василь Гнилосиров зробив власноручний запис: «Заходив і до старого приятеля В. Б. Антоновича, – чоловік увесь зарився притьмом у старовину: у робочій його [хаті – В. К.] скрізь вітрини з археологічними антиками, теж і на столі чимало сего добра... Казав, що літом думає ударитця на розкопки, які кілька років до сего часу пробував... Але й сам постарівся добренько, спіключись з кістяками. Звичайно, що і з Комаровим і з Антоновичем була тепла розмова про могилу...»³³.

Стан Шевченкової могили, як уже зазначалося, завжди турбував Стару Київську Громаду і Антоновича, як одного з її активних діячів. Саме тому, як стверджує Юрій Гривняк, Володимир Боніфатійович разом з Миколою Лисенком, Михайлом Старицьким, Олександром Русовим та іншими домовився «про збудування в Каневі біля могили народного поета хати»³⁴. За домовленістю з Київською Громадою і на її кошти хатину збудував Іван Олексійович Ядловський – майбутній сторож і доглядач, упродовж 1883–1933 років, могили Шевченка. У другій половині хати була так звана Тарасова світлиця – перший народний музей Кобзаря.

Донька І. Ядловського, у 1938 році вже після смерті батька, розповіла для Кам'янець-Подільської газети власну версію спорудження хатини на Чернечій горі. Вона згадувала, що до її батька звернувся В. Науменко і запропонував наглядати за могилою Т. Шевченка. «Годі тобі, Іване Олексійовичу, землянку копати; йшов би ти нашого Кобзаря спокій оберігати. Там коло могили хатку собі збудуєш, будеш жити краще. Згодився батько. Став Тарасову гору доглядати. Було й ми, дітвора, – а нас у батька дванадцяттеро було, – допомагаємо як можемо: воду носимо, доріжки стругаємо, дерева садимо. Батькові на рік 30 карбованців платили, і ми дещо заробляли, все ж легше стало»³⁵.

Проте, вже через місяць з'являються «уточнені» спогади Насті Ядловської, достовірність яких, однак, особливо в частині відмови у платі за догляд могили, викликає певний сумнів. Тож звернемося безпосередньо до споминів, опублікованих в Одесі російською мовою. «Много людей перебувало на могилі, но некому было присматривать за ней, следить за порядком, чистотой. Приехал раз из Киева Науменко, земляк наш, прохоровский; велел батьке хату поставити на горе Чернечей, беречь и обхаживать могилу, тридцать рублей ему на год положил. Стал батько мой могилу доглядать. Правда, через год перестал отец и тридцать рублей получать. Только от могилы он не отошел»³⁶.

Взагалі, постать сторожа Ядловського була дещо зідеалізована в радянські часи. Це видно з листа В. Науменка до В. Гнилосирова від 7 квітня 1898 року: «Щодо Івана Ядловського, то нема чого й казати – він для нас тепер негодящий, але треба добре поміркувати, ким і як його замінити. От що, здається, треба зараз ж зробити: дати приказ Іванові, щоб він не мав права здавати хату Тарасову у найми, як це він зробив торік, бо хата ця потрібна і для прийдешніх на Гору – це раз, а друге – кому вона може буди оддана. Це ще добре, що торік жила там путяща людина; але ж він може впустити таке паскудство, що всю Гору запоганить»³⁷.

Лише починаючи з 1902 року, як вважає Марина Палієнко, Володимир Науменко став «офіційним власником ділянки землі, на якій знаходилася могила Т. Шевченка у Каневі, а відтак саме він перейняв на себе всі турботи із упорядкування та догляду за місцем останнього спочинку Кобзаря»³⁸.

Уже після трагічної смерті В. Науменка Микола Прокопович Василенко підготував текст доповіді «В. П. Науменко и «Киевская старина»» для виголошення на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця у 1919 році. Документ, оригінал якого (машинопис з виправленнями автора) зберігається в Інституті рукопису НБУВ³⁹, опублікований М. Палієнко. У цій статті Микола Василенко стверджував, що: «Могила фактично належала «Громаді», но юридически собственником ее являлся В. П. Науменко и все хлопоты поэтому лежали на нем. История могилы является любопытным образчиком нашей жизни. Она рассказана В. П. Науменко в «Киевской старине» (В. П. Науменко К истории могилы Т. Г. Шевченко // КС. – 1902. – Т. 76. – №. 2. – Отд. 2. – С. 73–77). Многим конечно неизвестно, сколько усилий стоило привести могилу в тот вид, в котором она находится до последнего времени. Почти каждое собрание «Громады» речь шла о могиле, и В. П. Науменко всячески изоощрялся в том, как бы с теми скудными средствами, которые были на руках у «Громады», поддерживать могилу в порядке и по возможности улучшать ее»⁴⁰.

Згодом, саме на ім'я головного редактора «Киевской старины» Володимира Науменка всі бажаючі надсилали свої пожертви на догляд за могилою Т. Шевченка⁴¹. М. Г. Палієнко цілком аргументовано довела, що «Киевская старина», як орган Київської Громади, була також «своєрідним центром шевченкознавства в Наддніпрянській Україні, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря і друкуючи джерела до його біографії (понад 160 публікацій)»⁴².

1897 року в Тарасовій світлиці на Чернечій горі з'явилася перша книга записів вражень відвідувачів могили у якій народ сам почав писати літопис Кобзарєвої слави й безсмертя⁴³.

У другій половині XIX століття подорожі у Канів на могилу Кобзаря стали духовною потребою не лише національно свідомих українців⁴⁴. Записи з книги відвідувачів красномовно свідчать про це. За підрахунками В. Костенка понад 150 тисяч відвідувачів, представників різних національностей, побували на могилі Шевченка за неповних двадцять років (з 1897 до 1916 р.)⁴⁵. Значення цієї цифри тим більше вражає, коли врахувати заборону царизмом вшанування пам'яті поета та відзначення його ювілеїв.

Ознайомившись у 1903 році зі змістом першої книги відвідувачів могили Т. Шевченка, представник нової генерації активних українців Федір Матушевський підсумував свої враження на сторінках «Киевской старины». Особливо критично він поставився до коротких однотипних записів на зразок: «Був на могилі рідного батька Тараса щирий українець» та його російського відповідника: «Посетил могилу батька Украины поклонник истый украинец»⁴⁶. Ф. Матушевський потрактував ці записи, підписані власними іменами, як банальні загальні місця. Насправді, як цілком правомірно зазначив С. Єкельчик, це банальності великої історичної ваги, адже вони засвідчують індивідуальну національну ідентичність у ситуації, коли українська національність не була офіційно визнаною чи, бодай, занесеною до імперських анкет перепису населення і розглядалася лише як «малоросійський» різновид «російського народу»⁴⁷. З цією тезою важко не погодитись. Адже саме в книзі гостей Шевченкової могили люди мали нагоду, і навіть певну сміливість, заявити, що вони українці.

Андреас Каппенер цілком правомірно наголошував на тому, що становище українців у соціально-політичній системі Російської держави XIX-го століття було неоднозначним. «Царський уряд і російське суспільство, – стверджував він, – вважали їх хохлами, малоросами або мазепинцями»⁴⁸. Тоді ж українські селяни, які продовжували жити у традиційному україномовному світі, залишалися для більшості російськомовного соціуму доброзичливими, смиренними, навіть колоритними у своїх танцях і піснях, але «уцілому некультурними, дурними хохлами»⁴⁹.

У другій половині XIX століття могила Кобзаря, як переконливо засвідчує книга відвідувачів, стала своєрідним зримим символом не лише для шанувальників його таланту, але й для усіх українських патріотів. Практично усі симпатичні українства, з обох боків Дніпра, вважали своїм обов'язком хоча б раз у житті відвідати її, щоб задекларувати свою повагу до пам'яті Великого Українця і засвідчити свою громадську позицію. Показовим у цьому сенсі було ставлення до цієї святині Лесі Українки.

У липні 1889 р. могилу Шевченка відвідала Маргарита Комарова – донька одного з найактивніших членів Одеської громади. Рідна сестра Лесі Українки О. Косач-Кривинюк писала про це так: «Маргарита Комарова, поїхавши того літа до когось у гості на Канівщину, одвезла в хату на могилі Шевченка того рушника, що вони вдвох з Лесею [Українкою – В. К.] мережали-вишивали для цього. Як ми (мати, Леся, я) літом 1891 року були на могилі Шевченка, то бачили того рушника, як він висів на чільному місці в хаті»⁵⁰. В «Хронології життя і творчості» Лесі Українки – одному з найґрунтовніших біографічних досліджень про славетну поетесу, Ольга Косач-Кривенюк конкретизувала час і уточнила контекст відвідин членами родини Косачів Шевченкової могили. Там читаємо: «У червні [1891 р. – В. К.] Леся з матір'ю і сестрою Ольгою поїхали до Євпаторії. Іхали до Києва залізницею, од Києва до Катеринослава пароплавом Дніпром. Спилися в Каневі, щоб одвідати Шевченкову могилу. З Катеринослава кінями їздили до села Старий Кодак, щоб подивитися на Кодацький поріг»⁵¹.

На згадуваному Лесею сестрою рушнику були вишиті Шевченкові слова: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами» та «Любіте, брати мої, Україну любіте». [Правильно – «Любітеся, брати мої, Україну любіте» – В. К.]. Десятки років цей рушник і вишиті на ньому рядки Шевченкової поезії, за влучним висловом Сергія Єкельчика, були «невилучною частиною складного символічного витвору – знака під назвою «Шевченкова могила». Цей напис оприявнив те, на що раніше тільки натякалося: поетова могила набула значення символу української національної ідентичності, а в певному сенсі й самої України»⁵².

Слід наголосити на тому, що в поетичному світі Шевченка образ могили, широко використовуваний романтиками, має конотативне значення нашої слави – це місце, де «козацька воля» спочиває. Могила в національному міфі символізує, по суті, українське минуле. У Кобзаревій поезії «Розрита могила» це слово означає саму Україну. Отже, послідовники Шевченка реінтерпретували створений ним поетичний міф України та відвели поетові і його могилі роль

важливих структурних елементів у цьому міфі. Очевидно, саме це дало підстави Григорію Грабовичу стверджувати, що Шевченка «вже не можна відділити від створеного ним міфу»⁵³.

Шевченкова могила, культ якої українські патріоти творили упродовж 1860–1880-х років, постала для українців у вигляді національного символу. Тому не випадково вона стала місцем народження нового українського політичного націоналізму. Саме на місці вічного спомину Кобзаря влітку 1891 року четверо студентів: Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базкевич і Віталій Боровик вирішили створити Братерство Тарасівців – першу українську організацію, яка відкрито боронила політичну незалежність України і уможливила появу українських політичних партій в Російській імперії⁵⁴.

«Братерство Тарасівців» було таємною революційною організацією, створеною харківськими і київськими студентами. Залишаючись законспірованою організацією, тарасівці об'єднали навколо себе гурток студентів з різних навчальних закладів на засадах необхідності широкої праці задля національного відродження України, який отримав назву «Молода Громада». У 1890-роках гуртки «Молодої Громади», окрім Харкова, почали виникати в різних містах України – Києві, Одесі, Полтаві та інших. «Братерство Тарасівців» мало свій Статут, розроблений його засновниками ще 1891 року. Навесні 1893 р. він був обговорений на зборах «Молодої Громади» і опублікований того ж року у львівському часописі «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців», ставши першою викладеною на папері національною програмою української революційної молоді⁵⁵. Висунуті в ній політичні вимоги – знищення національного гноблення, єдність галицьких і підросійських українців, відродження української нації, автономія усіх націй Російської імперії тощо – згодом виразно позначилися в програмах «Загальної безпартійної української організації», Української демократичної партії, Української радикально-демократичної партії та Української радикальної партії⁵⁶.

Багато років по тому, згадуючи про відвідини Шевченкової могили, І. Липа стверджував, що саме там «ухвалили ми заснувати таємне українське політичне товариство і на честь поета й того місця, де думка виникла у нас, назвали його «Братерство Тарасівців»»⁵⁷.

У щоденнику 1920 року він залишив розлогіший запис про Тарасову могилу та емоційний стан молоді, яка її відвідувала. Вважаємо доцільним відтворити його повністю. «Шевченкова могила, як відомо, стоїть на горі над Дніпром і видна здалека. Уже своєю самотністю вона звертає увагу всякого, хто поблизу проходить або проїздить. Саме вона є джерелом пропаганди української ідеї. Так удатно не похований, мабуть, ні один поет в цілому світі. Для кожного же свідомого українця це єсть святилище.

Отже, можете собі уявити, з якою побожністю вступили на Тарасову гору молоді душі, і несміливо поскидали шапки, зійшли на могилу, де стоїть хрест.

День був літній, ясний. Панувала тиша. Внизу блищав Дніпро, а за могилою – гора за горою. Тихо стояли модерні прочане, кожен почував у душі приплив сили й енергії, а думка випереджала думку. Так постоявши на могилі й оглянувши все довкола, пішли до хати.

Кімната тут була прибрана рушниками, на стіні висів великий портрет Тараса, а на столі лежав «Кобзар». Коли перечитували поезії Шевченка, здавалось, що його дух тут же витає в цій кімнаті, і що своїми поезіями то сам він промовляє. Далі прочане вийшли знову на могилу, тут посідали й почали співати патріотичні пісні.

І тут же виникла думка: закласти на могилі Тараса ядро таємної організації для визволення всього народу з Московського ярма. Усі четверо запрягли перед порохом мученика-поета віддати все життя на добро України і постановили стати першими членами майбутньої організації, яку тут же назвали Тарасівцями»⁵⁸. Із заснуванням цієї організації Шевченкова могила почала набувати ширшого значення й, окрім іншого, поступово перетворювалася на символ українського політичного націоналізму. Саме через політичний символізм російська влада постійно чинила опір вшануванню пам'яті Кобзаря як прямо, так і опосередковано.

У 1906 р. відомий український громадський діяч, лісівник за фахом, Володимир Лозинський не без гордості констатував, що «ні один нарід не має такої могили, до якої щороку, одно покоління за другим, сходились би сотні й тисячі шанувальників, але не з релігійною, а світською пошаною». Є всі підстави стверджувати, що на початок ХХ століття могила Шевченка вже стала визнаною загальнонаціональною святинєю і символом українства. Вона вабила до себе простих людей (неписьменних та навчених грамоті селян) – як місце спочину «батька нації»,

а молоду національно налаштовану інтелігенцію – як священне місце, де можна було присягнути на вірність національній справі. Для старшого покоління українофілів відвідування цієї святині стало демонстрацією їх вірності обраному у молодості шляху. Можна стверджувати, що для українців проща до Шевченкової могили була найефективнішим способом засвідчити власну національну приналежність, співставити її з системою особистісних цінностей. Шевченкова могила стала сакральним місцем, покликаним синтезувати національну ідентичність українців.

На думку С. Єкельчика «Головними творцями національної святині були все-таки українофіли в Російській імперії»⁵⁹. Це, загалом вірно, твердження потребує певного уточнення. Усвідомлено творити культ Шевченка почали хлопомани на чолі з В. Антоновичем. Їх естафету перейняли українофіли, ряди яких поповнила частина колишніх хлопоманів. Але уможливило це колективне зусилля сотень українських патріотів, серед яких був і В. Антонович. Він також приходив на Тарасову гору віддати шану генію України⁶⁰. Можна констатувати, що інформація про участь В. Антоновича у творенні Шевченкового культу, шляхом перетворення його могили в національну святиню, є здебільшого фрагментарною. Ще у 1903 р. один із перших дослідників Шевченкової могили Федір Матушевський жалівся на обмеженість матеріалів з історії цієї національної святині⁶¹. Відтоді ситуація змінилася мало.

Антоновичезнавці та шевченкознавці переконливо довели, що через постійні звинувачення в українофільстві громадсько-політична діяльність Володимира Боніфатійовича була утаємниченою та глибоко законспірованою. Перебування на державній службі в країні, де відсутні політичні свободи, змушувало людину приховувати політичні погляди та пов'язану з ним громадську діяльність. Однак, навіть з огляду на це, оприлюднених матеріалів досить щоб стверджувати – питання впорядкування могили Кобзаря та її популяризація завжди цікавили В. Антоновича: спочатку як хлопомана, а потім як діяча Старої Київської Громади. Своїми діями, починаючи з 60-х років XIX ст., він сприяв становленню культу Шевченка і перетворенню відвідин його могили на один з елементів національного виховання.

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 296.

² Галин М. Сторінки з минулого. Київ. 1887–1897 // Хроніка 2000. – К., 2002. – № 51–52. – С. 221.

³ Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. – К., 2010. – С. 51–52.

⁴ Там само. – С. 52.

⁵ Коннертон Пол. Як суспільства пам'ятають. Пер. з англ. Світлана Шліпченко. – К., 2004. – С. 74–75.

⁶ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 53.

⁷ Значение Шевченка для Украины: Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – № 6. – С. 13–14.

⁸ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 57.

⁹ Там само. – С. 54.

¹⁰ Павлишин М. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті Ред. рада В. Шевчук та ін. Вступна стаття І. Дзюби. – К., 1997. – С. 294–307.

¹¹ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 54.

¹² Там само. – С. 55.

¹³ Назаренко М. Й. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). – К., 2006. – С. 569.

¹⁴ Честаховский Г. Н. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. – 1898. – Т. LX. – № 2. – С. 187.

¹⁵ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. Під ред. Капиці Д. Д. – К., 1950. – С. 283.

¹⁶ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 63.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Смерть и похороны Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 117.

²⁰ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. Під ред. Капиці Д. Д. – К., 1950. – С. 284.

²¹ Там само. – С. 278, 289–290.

- ²² Тарахан-Берега З. П. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори. – К., 1998. – С. 503.
- ²³ Назаренко М. Й. Вказ. праця. – С. 568.
- ²⁴ Там само. – С. 571.
- ²⁵ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко. Документы и материалы. – К., 1961. – С. 104.
- ²⁶ Чубинський П. Лист П. Чубинського до М. Максимовича. Вступне слово Павла Попова // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 3. – С. 66.
- ²⁷ Тарахан-Берега З. П. Вказ. праця. – С. 261
- ²⁸ Реєстр книжок бібліотеки В. Антоновича. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 1. – № 8073. – Арк. 163зв., 165, 165зв., 166, 167, 167зв., 168зв., 169зв., 208.
- ²⁹ Мяскова Тетяна Особиста бібліотека Володимира Боніфатійовича Антоновича: історична доля та сучасний стан // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2014. – Вип. 40. – С. 335.
- ³⁰ Тарахан-Берега З. П. Вказ. праця. – С. 151.
- ³¹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., 1997. – Т. 1. 1997. – С. 253–254.
- ³² Науменко В. Памяти В. С. Гнилосырова // Киевская старина. – 1901. Т. 72. – № 2. – Отд. 1. – С. 301–307.
- ³³ Гнилосыров В. С. К истории могилы Т. Г. Шевченка. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 335. – Арк. 12.
- ³⁴ Гривняк Юрій Настя – сторожиха могили Тараса // Наше слово. – 1979. – 11 березня.
- ³⁵ Оповідання Насті Ядловської // Червоний Кордон (Кам'янець-Подільський) 1938. – 12 листопада. ДМШ. Газетні вирізки за 1938 рік. Альбом № 15. – С. 58.
- ³⁶ Рассказ Насты Ядловской // Большевицское Знамя (Одесса). – 1938. – 14 ноября. ДМШ. Газетні вирізки за 1938 рік. Альбом № 15. – С. 64.
- ³⁷ Джеджула Ю. «Із всіх слов'янських народностей тільки ми маємо таку демократичну і дорогу могилу...» // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 37.
- ³⁸ Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 78.
- ³⁹ Василенко М. П. «В. П. Науменко и «Киевская старина»». – ІР НБУВ. – Ф. 40. – Од. зб. 910. – 20 арк.
- ⁴⁰ Василенко Н. В. П. Науменко и «Киевская старина». Цит за: Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 176–177.
- ⁴¹ Джеджула Ю. «Із всіх слов'янських народностей тільки ми маємо таку демократичну і дорогу могилу...» // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 34–41; його ж. Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 60–69.
- ⁴² Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 77.
- ⁴³ Костенко В. Стежки до Кобзаря. – К., 1964. – С. 13.
- ⁴⁴ Шестопал П. Л. Могила Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – С. 46; Матушевский Ф. Посетители могилы Т. Г. Шевченка // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – Кн. 2. – С. 285–287.
- ⁴⁵ Костенко В. К. До історії могили Шевченка. (Книга вражень за 1904–1916 рр.) // Збірник праць сьомої наукової Шевченкознавчої конференції. – К., 1959. – С. 186.
- ⁴⁶ Матушевский Ф. Вказ. праця. – С. 279.
- ⁴⁷ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 71.
- ⁴⁸ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 15.
- ⁴⁹ Там само. – С. 15.
- ⁵⁰ Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. – К., 1992. – С. 44–45.
- ⁵¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка Хронологія життя і творчості. Репринтне видання. – Луцьк, 2006. – С. 140–141.
- ⁵² Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁵³ Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Пер. з англ. Соломія Павличко. 2-ге вид. випр. і авториз. – К., 1998. – С. 170.

- ⁵⁴ Лавров Ю. Зародження українського національного руху в студентському середовищі // Нариси з історії українського національного руху. Відп. ред. В. Сарбей. – К., 1994. – С. 90–111.
- ⁵⁵ Програмові засади Братства Тарасівців // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчак. – Б. м., 1983. – С. 19–25.
- ⁵⁶ Лавров Ю. П. «Братерство Тарасівців» // Енциклопедія історії України. – Т. 1. А–В. – К., 2003. – С. 368.
- ⁵⁷ Липа І. Братерство Тарасівців (Спомини) // Український засів. – 1995. – № 7/9 (26/28). – С. 69; 67–71.
- ⁵⁸ Липа І. На Тарасовій могилі. (Зі щоденника 1920-го року) // Український засів. – 1995. – Ч. 7–9 (26–28). – С. 66.
- ⁵⁹ Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 69
- ⁶⁰ Тарахан-Берега З. П. Вказ. праця. – С. 257.
- ⁶¹ Матушевский Ф. Вказ. праця. – С. 271.

Статья посвящена изучению многолетней деятельности украинского ученого и общественного деятеля Владимира Антоновича, направленной на сохранение и популяризацию места последнего погребения Тараса Шевченко, а также превращение его могилы в национальную святыню.

Ключевые слова: Владимир Антонович, Тарас Шевченко, могила Т. Шевченко в Каневе, хлопоманы, украинофилы.

The paper studies the long-term activity of the Ukrainian scientist and public figure Volodymyr Antonovych, aimed at preserving and popularizing the last burial place of Shevchenko, as well as the transformation of his tomb in the national shrine.

Keywords: Volodymyr Antonovych, Taras Shevchenko, the grave of Taras Shevchenko in Kaniv, khlopomania, Ukrainophiles.